

ІСТОРИЧНЕ НЕСВІДОМЕ М. ФУКО: ДЕЦЕНТРАЦІЯ РОЛІ СУБ'ЄКТА В КУЛЬТУРІ

Еволюція наукових інтересів М. Фуко має доволі чітку лінію. Від медицини, психіатрії, антипсихіатрії до історії, філософії та теорії культури — скрізь центральним поняттям його досліджень є несвідоме, через яке та за допомогою якого він намагається розв'язати поставлені проблеми. Більше того, розробка тематики несвідомого постає у М. Фуко як наріжний камінь усіх гуманітарних наук: «Горизонтом будь-якої гуманітарної науки є проект зведення свідомості людини до її реальних умов, відновлення по ній змісту і форми, які її породили і які вислизнули від неї, ось чому проблема несвідомого — його можливості, його статут, його спосіб існування, засоби його пізнання і виявлення — це не просто внутрішня, випадкова проблема гуманітарних наук, — це по суті справи проблема самого їх існування»¹.

У даній роботі ми розглянемо: яким чином поняття несвідомого у творчості М. Фуко розвинулося до меж історико-культурного апріорі, яке структурує та визначає пізнавальне поле певної епохи; як змінилася роль суб'єкта в культурі, його місце в процесі творення смислових цінностей і, відповідно, культури, чиє несвідоме отримало тотальний вплив.

Задля розуміння джерел його творчості і правильного прочитання погляди філософа варто розглядати у зв'язку з двома напрямками: структуралізмом (постструктуралізмом) і фрейдизмом. Якщо перший має відносно вузький методологічний вплив, то останній носить парадигмальне значення у творчості М. Фуко.

Теорії несвідомого З. Фрейда і К. Г. Юнга, очевидно, мали революційний вплив на розвиток науки, проте розгорталися вони все ще на тлі класичної позитивістської традиції у філософії. У середині ж ХХ ст. з новою гостротою постала проблема критеріїв, вірності, науковості гуманітарного знання та його методологічної основи. За таких умов виникає таке своєрідне наукове та соціокультурне явище, як структуралізм, метою якого було виявлення логіки зародження, будови та функціонування людської культури.

Становлення французького структуралізму починається з опозиції до класичного раціоналізму. Осмислюючи власну практику спеціальнонаукових досліджень, структуралізм піддає критиці такі основні абстракції класичного раціоналізму, як, наприклад, уявлення про лінійне вдосконалення наперед заданих властивостей розуму в історії культури, про «прозорість» для суб'єкта пізнання власної свідомості, про

¹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко; [пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономова]. — СПб.: А-сад, 1994. — С. 383.

зведення всіх шарів і рівнів свідомості до єдиного раціонального центру і принципової однорідності всіх цивілізацій з європейською цивілізацією нового часу. Критика цих основних абстракцій класичного раціоналізму спрямована у структуралістів на побудову нової моделі обґрунтування знання. Структуралізм, взятий як ціле, прагне раціонально реконструювати якраз ті сторони соціально-культурної дійсності, в поясненні яких обмеженість класичного раціоналізму виявилася найбільш чітко.

У загальному вигляді застосування структурних методів ставить метою подолання звичних в області гуманітарного пізнання ілюзій: суб'єктивізму, антропоцентризму, психологізму. У методологічному плані цим установкам відповідає пріоритетність дослідження відносин над елементами, синхронних структур над їх діахронічними змінами, інваріантів перетворень структур над конкретними способами здійснення цих перетворень та ін.¹

Нарешті Мішель Фуко, самостійний і незалежний представник структуралізму (сам він заперечує свою приналежність до структуралізму, втім, так само, як майже всі інші «структуралісти», крім Леві-Стросса), здійснює це перенесення лінгвістичних прийомів і понять на область історії культури. Він шукає в ній не еволюцію тих чи інших ідей і уявлень у часі, а їх зв'язні структури в кожному історико-культурний період, і цікавлять його при цьому не поверхневі відмінності між тими чи іншими думками, а їх глибинна спорідненість на рівні загальних розумових структур даного періоду².

Концепція історичного несвідомого постає у М. Фуко через епістему, епістемологічне поле, дослідити яке — значить виявити культурне апріорі певної історичної епохи, структуру, яка зумовлює характер ідей, форму емпіричного знання доби. Вивчаючи культуру, він прагне віднайти те, що за термінологією, наприклад Р. Декарта, називалося б «вроджені ідеї», К. Г. Юнга — «архетипи колективного несвідомого», Д. Судзукі — «космічне несвідоме», Е. Дюркгейма — «колективні уявлення», Е. Фромма — «космічна свідомість» чи Ж. Лакана — «несвідоме як мова Іншого». М. Фуко розуміє несвідоме по-структуралістськи — як несвідомі структури.

В праці «Слова і речі» М. Фуко досліджує ті історично мінливі структури (за його висловом, «історичні апріорі»), які визначають умови можливості думок, теорій або навіть наук у кожному історичний період певної культури, і називає їх «епістема». Фуко протиставляє «археологію», яка виокремлює ці структури, ці епістемі, кумулятивному історичному знанню,

¹ Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // М. Фуко Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Н. С. Автономова. — СПб.: А-сад, 1994. — С. 8.

² Там само. — С. 11.

яке описує ті чи інші думки, не з'ясовуючи умов їх можливості. Основний упорядковуючий принцип всередині кожної епістемі — це співвідношення «слів» і «речей». Відповідно до розбіжності в цьому відношенні М. Фуко виокремлює в європейській культурі Нового часу три «епістемі»: ренесансну (XVI століття), класичну (раціоналізм XVII—XVIII століть) і сучасну (з кінця XVIII — початку XIX століття і до сучасності)¹.

За тими чи іншими конкретними ідеями М. Фуко прагне виявити їх загальну основу, яка також історично скороминує. Зрозуміло, що його «мова» — це не «мова» в лінгвістичному сенсі слова. Мова у М. Фуко — це скоріше метафора для позначення самої можливості порівняння і взаємного перетворення різнорідних продуктів і утворень людської духовної культури, загального механізму духовного виробництва. Як історія є лабораторією можливостей розуміння, так мова є лабораторією засобів цього розуміння, ресурсів культури. Звідси єдність історії та мови в концепції М. Фуко. «Мова» — це рівень первісного структурування, на основі якого далі вступають у силу соціально-культурні механізми більш високих рівнів, наприклад, раціонально-логічного. Мова світу (Ренесанс), мова думки (класичний раціоналізм), мова як самозамкнуте буття (сучасна епістема) — все це тут є лише умовним позначенням для різних способів такого структурування в різні історичні періоди.

Ця спроба М. Фуко виокремити загальний структуруючий механізм у всіх утвореннях свідомості і культури даної історичної епохи цілком має право на існування. Заперечення викликає інше — небезпека абсолютизації того допонятійного рівня, на якому М. Фуко веде своє дослідження. Шукаючи цей рівень обґрунтування, М. Фуко обмежує пошук загальних форм структурування надбудовних змістів самою надбудовою і зупиняється на цьому, не розглядаючи більш широкий контекст соціальних відносин кожної епохи, який тільки й міг би зміцнити обґрунтування виокремлених «епістем».

М. Фуко констатує «падіння» людини з гуманістичного п'єдесталу культури, не з точки зору абстрактної людської природи, але з позицій тієї епістемі, тієї соціальної та пізнавальної структури, в якій вона знаходиться і яка приймає саме цей образ людини. Проте, як зауважує Н. С. Автономова у передмові до книги «Слова і речі», констатує «смерть людини», М. Фуко ні слова не говорить про те, яким може чи має бути та нова нетрадиційна людина, поява якої провіщається на сторінках його книги настільки ж недвозначно, як і зникнення традиційної людини. Недолік

¹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко; [пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономова]. — СПб.: А-сэд, 1994. — С. 383.

М. Фуко в тому, що він зупиняється на цьому критичному зусиллі пізнання і не робить наступного, безумовно необхідного, кроку — не пропонує жодної позитивної соціальної прогностики¹.

З часів З. Фрейда ідея зумовленості будь-якої свідомої діяльності несвідомими реакціями психічного апарату людини зазнала чимало змін, еволюціонувала, стала невід'ємною частиною сучасної філософії. У М. Фуко вона досягла нового рівня теоретичного узагальнення. По-перше, в його методології гуманітаристики виявлення несвідомого набуває ключового значення в процесі окреслення явища чи феномену; по-друге, в своїй безпосередній цікавості до вивчення структури людського світу як світу культури французький вчений дійшов до небаченого розширення меж несвідомого, запропонувавши заміну несвідомого, яке перебуває під владою психічного на культурне несвідоме.

У процесі такої трансформації відбувається низка принципів зрушень у відношенні людина-культура, які варто розглянути детальніше. Несвідоме виступає в новій для нього ролі — головного організуючого принципу вже не людини, а культури. Наслідком чого стали: 1) децентрація ролі суб'єкта в продукуванні культурних явищ і феноменів, що втілюється в концепції «смерті автора» та 2) тоталізація культурного несвідомого, іншими словами несвідоме, за допомогою «епістемі», проголосило своє панування на найбільш загальному, фундаментальному рівні творення світу людини та виявило межі і характер розвитку одиничного.

У праці «Археологія знання» М. Фуко зазначає, що «Дослідження в психоаналізі, лінгвістиці, етнології децентрували суб'єкта по відношенню до законів його бажань, форм його мови, правил його дій, відкрили природу міфічного дискурсу, стало ясно, що людина сама по собі не могла дати собі звіт у своїй сексуальності, у своєму несвідомому, у систематичних початках своєї мови або закономірності своїх образів»². Ці дослідження розкрили фактори, що визначають свідомість і, разом з тим, свідомістю не відображаються. Це було відкриття рівня, який поряд з фізіологічним, клітинним і біохімічним становить архітекtonіку людської поведінки і який, так само як і вони не даний свідомості індивіда безпосередньо.

М. Фуко зводить дослідження особистості до вивчення несвідомих причин її дій, особистість, суб'єкт пізнання знищується прогресом знання, оскільки дослідження причин дій суб'єкта зводить нанівець суб'єкта як причину цих дій.

¹ Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // М. Фуко Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Н. С. Автономова. — СПб.: А-сад, 1994. — С. 23.

² Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова, под общ. ред. Бр. Левченко]. — К.: Ника-Центр, 1996. — С. 16.

Основною особливістю такого дискурсивного аналізу є те, що він «здійснюється без звернення до *cogito*»¹, а висновок, до якого логічно приводить, полягає у тому, що суб'єкт висловлювання не є автором. «Не слід розуміти суб'єкта висловлювання як тотожного автору формулювання, ... він є місце визначене і пусте, яке може бути заповнене різними індивідами... Опис формулювання, як висловлювання, полягає не в аналізі відносин між автором і тим, що він говорить (або хоче сказати, чи говорить, сам того не бажаючи), а у визначенні, яку позицію може і повинен зайняти всякий індивід, щоб стати його суб'єктом»².

Таким чином, замість суб'єкта маємо сукупність правил для здійснення висловлювання, а об'єктом аналізу стає не знання, а правила його формулювання, які недоступні свідомості і є неусвідомлюваними. Вилучення суб'єкта з процесу наукового пізнання призводить до певної пустки в картині світу М. Фуко. Проте, французький теоретик культури робить це навмисно, оскільки, суб'єкт у його дослідженні втратив продуктивну цінність. Натомість отримуємо зосередження уваги на культурі, точніше на несвідомому культури яке повинно зайняти місце основного суб'єкта та об'єкта пізнання.

Варто зауважити, що дана позиція М. Фуко піддається критиці через відкидання поняття активної особистості і, як наслідок, нездатності побудувати теорію свідомої особистості. Проте, в силу традиційно властивій французькій науці пристрасті до історії, відкидання свідомої особистості було зроблено на тлі широкої історичної перспективи, і супроводжувалось перетворенням несвідомого в гносеологічну категорію.

Г. П. Ільїн з цього приводу висловлює думку, що для М. Фуко неусвідомлюване, незвідане, нерозумне конче пов'язане зі знанням, є його зворотним боком, його необхідною умовою. Більше того, воно його динамічний початок, механізм пізнання, інтерес до влаштування якого не входить в інтереси пізнання. Об'єктом дослідження Фуко стають правила, заборони і межі, які розділяють знання і незнання, розум і нерозумність, усвідомлюване і неусвідомлюване³.

Більше того, щоб несвідоме отримало гносеологічний статус — його необхідно було вивести зі сфери виключно психічного. Подібне знаходимо вже у К. Г. Юнга, коли він звільняє несвідоме від неодмінної підпорядкованості сфері «внутрішнього». Приписуючи своєму «несвідомому» трансценденталь-

¹ Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова, под общ. ред. Бр. Левченко]. — К.: Ника-Центр, 1996. — С. 123.

² Там само. — С. 96.

³ Ильин Г. Л. Проблема бессознательного в трактовке французского структурализма [Электронный ресурс] / Г. Л. Ильин // Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования. Том I. — Тбилиси: Мецниереба, 1978. — Режим доступа до статті: <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000024/st031.shtml>

ний статус, К. Г. Юнг цілком збігається також і з М. Мерло-Понті в тому, що несвідоме не всередині нас, воно перед нами.

Е. П. Зінченко, В. В. Петренко у своїй статті також відмічають, що «зв'язок несвідомого з простором — не єдиний спосіб позбавлення його з-під влади «психіки». Інший метод «звільнення» — деіндивідуалізація — став можливий у випадку уподібнення психічної організації архетипічному шару культури. Сенс колективного досвіду, що осів у культурних документах — міфологіях, релігійних і метафізичних побудовах тощо, — це ключ до індивідуальної траєкторії смислопокладання. Архетип — універсальний код, що забезпечує перетікання сенсу з колективного в індивідуальне»¹.

Як бачимо, прагнення розширити межі виявлення несвідомого, зумовило перехід від психічного до символічного розуміння суті даного концепту.

Уподібнення несвідомого будові мови, як і співвіднесення персонального несвідомого з архетипічною організацією культурного досвіду, дозволило покинути територію індивідуально-суб'єктивного і переміститися в простір трансіндивідуального, що відповідає за виробництво сингулярностей, у тому числі і таких, як «Я». Афективне ядро, як справжнє трансцендентальне означуване всіх психічних маніфестацій, зникло. На його місці виявився анонімний генезис структур, що виробляють об'єкти, де означуване — всього лише ефект гри означаючих.

Заслуга М. Фуко як історика науки полягає в тому, що він ввів у арсенал історика науки як апіорної складової знання категорію несвідомого, розкривши новий пласт людської пізнавальної діяльності, причому зробив це на великому історичному матеріалі.

У праці «Вчення про епістемологічну стратегію», яка присвячена проблемі узагальнення пізнавальної діяльності людини, А. В. Савельєв доволі цікаво виокремлює різні рівні стратегій пізнання.

Представлена тут багаторівнева структура епістемологічної стратегії демонструє приватний характер цих спроб, які зачіпають лише окремі (як правило, один) рівні. Наявність, щонайменше, трьох шарів — проявленого, тобто діяльнісно-здійснюваного пізнання, яке, власне, і спостерігається нами; не проявленого, тобто підтекстно-сміслового, опосередкованого, і, третього — мотиваційного, неусвідомлюваного, якраз і вносить ту складність, яка, зазвичай, не охоплюється повністю при вивченні пізнання².

¹ Зінченко Е. П., Петренко В. В. Постфрейдівська аналітика бессознательного и проблема субъективности [Електронний ресурс] // Вестник Томского государственного университета. — 2005. — № 287. — С. 22. — Режим доступа до журналу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/287/image/287-021.pdf>

² Савельев А. В. Учение об эпистемологической стратегии [Електронний ресурс] // Философия науки. — 2004. — № 2 (21). — С. 3—17. — Режим доступа до статті: <http://www.sciteclibrary.ru/rus/catalog/pages/8374.html>

Наявна багатоаспектність пізнання, яке не зводиться лише до візуально проявлених ментальних актів, відображених А. В. Савельєвим, також міститься у М. К. Мамардашвілі у вигляді побажання розгляду предметного поля епістемології таким чином, щоб «...глибинні предметно-діяльнісні механізми ... поставали природними об'єктами, що живуть своїм органічним життям. Пізнання в цьому випадку вже не поверхнево логічний процес, у якому не фігурує реальність самих пізнавальних актів, а інший за природою, природно-історичний процес, предметні утворення якого, різні залежності і події допонятійні, довербальні, носять допредикативний характер, по суті неконтрольовані і в цілому не підпадають під норми та правила «успадкованої» теорії пізнання. Необхідне подолання чистої ментальності, визнання того, що ми розуміємо тілом (до будь-яких ментальних, свідомістю і волею контрольованих станів бачення, ми вже працюємо і діємо нашим експериментально-культурним тілом, яке багато в чому дане бачення і визначає)»¹.

М. Фуко проводить свої дослідження якраз на останньому, найнижчому рівні, намагаючись виявити зв'язок, принципи упорядкування, відносини або логіку породження будови і функціонування складних об'єктів людської культури, використовуючи при цьому обширний історико-культурний матеріал.

Загалом, позицію М. Фуко в даному контексті можна співвіднести з постструктуралістською концепцією теоретичного антигуманізму. У найбільш загальних рисах ця концепція полягає у визнанні того факту, що незалежно від свідомості і волі індивіда через нього, повз нього проявляються сили, явища і процеси, над якими він не владний, або щодо яких його влада більш ніж відносна. Ця концепція спрямована на руйнування уявлення про суверенного, незалежного, самодостатнього і рівного своїй свідомості індивіда, класичної декартівської концепції цілісного суб'єкта. Сама свідомість при цьому так само стає фікцією, текстом, мішаниною, складеною з культурних систем і норм свого часу. Найбільш послідовно ці ідеї і розвиває М. Фуко. Історія світу перетворюється у нього в історію текстів і дискурсів, що творяться історичним несвідомим. Кожному часу відповідає єдина система знань — епістема. Вона реалізується у мовній практиці сучасників як строго визначений код — звід приписів і заборон. Ця мовна форма несвідомо визначає мовну поведінку, а отже, і мислення окремих індивідів. Пануванню культурного несвідомого М. Фуко протиставляє діяльність «соціально знедолених»: божевільних, хворих, злочинців і, природно, саме в цій ніші перебувають художники і мислителі.

¹ Мамардашвили М. К. Стрела познания: набросок естественно-исторической гносеологии / М. К. Мамардашвили. — М., 1996. — С. 82.

Втім, М. Фуко не притаманна онтологізація історико-культурного несвідомого, як певної зовнішньої сили, яка чинить агресивний тиск на індивідів. Для нього дане несвідоме також і породження самих індивідів, які вступають з ним у діалог, формуючи різноманітні суспільні утворення, як, наприклад, взаємодіючі атоми утворюють різні кристалічні решітки. Проте, розвиваючи цю метафору, варто відмітити, що на відміну від атомів, які групуючись в різнопланові структури зберігають своє ядро, тіло і свідомість індивідів змінюється під впливом взаємодії з історико-культурним несвідомим.

Як бачимо, поняття несвідомого у творчості М. Фуко вишло на новий рівень узагальнення завдяки намаганням звільнити його з-під влади передусім психічної сфери. Структуралістське розуміння мови як базової структуруючої основи організації людського світу, артефактів (матеріальних і духовних) культури як тексту, який діє в межах відповідного смислового поля та є, по-суті, незалежним від часу призвело до можливості заміни психічного символічним, що дало змогу вивести замкнуте на людині несвідоме на тіло культури. Наслідком такої зміни центру, основного ядра несвідомого з людини на культуру стала «смерть автора» та тотальність культури протистояти якій може лише інтелектуальна еліта, яку М. Фуко прирівнює до безумців.

У статті розглянуто спробу М. Фуко розширити межі поняття «несвідомого» на основі багатого історико-культурного матеріалу. Намагання французького філософа замінити передусім психологічне розуміння даного концепту на символічне призвели до створення теорії історико-культурного несвідомого. Автор приходить до висновку, що внаслідок тоталізації несвідомих структур культури відбувається децентрації ролі суб'єкта в культурі.

Ключові слова: несвідоме, культура, М. Фуко, суб'єкт, структуралізм, фрейдизм

In the article is analyzed Foucault's attempt to expand the boundaries of notion «unconscious» based on extensive historical and cultural material. French philosopher offers to replace primarily psychological understanding of the concept by symbolic means, which led to creation of historical and cultural unconscious theory. The author concludes that as a result of totalization of cultural unconscious structures the subject's role in culture was decentered.

Keywords: unconscious, culture, Foucault, subject, structuralism, Freudianism.

*Стаття надійшла до редколегії 21.10.11,
прийнята до друку 09.02.12.*